

ชีวประวัติ

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ อาจารย์สอนธรรมทางวิปัสสนา มีศิษยานุศิษย์มาก มีคนเคารพนับถือมาก มีชีวประวัติควรเป็นทีฐานาคติแก่กุลบุตร ได้ผู้หนึ่ง ดังจะเล่าต่อไปนี้

ชาติสกุล

ท่านกำเนิดในสกุล แก่นแก้ว นายคำด้วง เป็นบิดา นางจันทร์ เป็นมารดา เพี้ยแก่นท้าว เป็นปู่ ชาติไทย นับถือพุทธศาสนา

เกิดวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ปีมะแม ตรงกับวันที่ ๒๐ เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๑๓ ณ บ้านคำบง ตำบลโงงเจียม อำเภอโงงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี มีพี่น้องร่วมท้องเดียวกัน ๕ คน ท่านเป็นบุตรคนหัวปี บุตร ๖ คน ตายเสียแต่เล็ก ยังเหลือน้องสาว ๒ คน คนสุดท้องชื่อ หวัน จำปาศิลป์

รูปร่างลักษณะและนิสัย

ท่านเป็นคนร่างเล็ก ผิวขาวแดง แข็งแรง ว่องไว สติปัญญาดีมาแต่กำเนิด ฉลาด เป็นผู้ว่าง่าย สอนง่าย ในทางที่ถูกไม่ยอมทำตามในทางที่ผิด

การศึกษาสามัญ

ท่านได้เรียนอักษรสมัยในสำนักของอา คือเรียนอักษรไทยน้อย อักษรไทย อักษรธรรม และอักษรขอม อ่านออกเขียนได้ นับว่าท่านเรียนได้รวดเร็ว เพราะมีความทรงจำดี และมีความขยันหมั่นเพียร ชอบการเล่าเรียนศึกษา

การบรรพชา

เมื่อท่านอายุได้ ๑๕ ปี ได้บรรพชาเป็นสามเณรในสำนักวัดบ้านคำบาง ครั้นบวชแล้วได้ศึกษาความรู้ทางพระศาสนา มีสวดมนต์และสูตรต่างๆ ในสำนักบรรพชาจารย์ จดจำได้รวดเร็ว อาจารย์เมตตาปรานีมาก เพราะเอาใจใส่ในการเล่าเรียนดี ประพฤติปฏิบัติเรียบร้อย เป็นที่ไว้นับถือได้ เมื่ออายุท่านได้ ๑๗ ปี บิดาขอร้องให้ลาสิกขา เพื่อช่วยการงานทางบ้าน ท่านก็ได้ลาสิกขาออกไปช่วยการงานของบิดา มารดาเต็มความสามารถ

ท่านเล่าว่า เมื่อลาสิกขาไปแล้ว ยังคิดที่จะบวชอีกอยู่เสมอไม่ลืมเลย คงเป็นพระมีอุปนิสัยในทางบวชมาแต่ก่อนอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเพริศใจในคำสั่งสอนของขยายว่า “เจ้าต้องบวชให้ขยาย เพราะขยายก็ได้เลี้ยงเจ้ายาก” คำสั่งของขยายนี้คอยสะกิดใจอยู่เสมอ

การอุปสมบท

ครั้นอายุท่านได้ ๒๒ ปี ท่านเล่าว่า มีความอยากบวชเป็นกำลัง จึงอำลาบิดามารดาบวช ท่านทั้งสองก็อนุญาตตามประสงค์ ท่านได้เข้าศึกษาในสำนัก ท่านอาจารย์เสาร์ กันตสีลเถระ วัดเลียบ เมืองอุบล จังหวัดอุบลราชธานี ได้รับอุปสมบทกรรมเป็นภิกษุภาวะในพุทธศาสนา ณ วัดสีทอง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี พระอริยกวี (อ่อน) เป็นพระอุปัชฌายะ พระครูสีทา ขยเสโน เป็นพระกรรมวาจารย์ พระครูประจักษ์อุบลคุณ (อู่) เป็นพระอนุสาวนาจารย์ เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๔๓๖ พระอุปัชฌายะขนานนามมคธให้ว่า “ภริทตฺโต” เสร็จอุปสมบทกรรมแล้ว ได้กลับมาสำนักศึกษาวิปัสสนาธุระกับพระอาจารย์เสาร์ กันตสีลเถระ ณ วัดเลียบ

สุบินนิมิต

ท่านเล่าว่า เมื่อกำลังศึกษากรรมฐานภาวนาในสำนักพระอาจารย์เสาร์ กันตสีลเถระ ณ วัดเลียบ จังหวัดอุบลราชธานีนั้น ชั้นแรกยังใช้บริกรรมภาวนาว่า พุทฺโธ ๆ อยู่มาวันหนึ่งจะเป็นเวลาเที่ยงคืนหรืออย่างไรไม่แน่ บังเกิดสุบินนิมิตว่า ได้เดินออกจากหมู่บ้านๆหนึ่ง มีป่า เลย์ป่าออกไปก็ถึงทุ่งเวียงกว้างขวาง

จึงตามท่งไป ได้เห็นต้นชาตต้นหนึ่งที่บุคคลตัดให้ล้มลงแล้ว ปราศจากใบ ดอกของต้นชาตสูงประมาณ ๑ คืบ ใหญ่ประมาณ ๑ อ้อ ท่านจึงขึ้นสู่ขอนชาตนั้น พิจารณาอยู่รู้ว่าผู้ฟังไปบ้าง และจักไม่งอกขึ้นได้อีก ในขณะที่กำลังพิจารณาอยู่นั้นมีม้ตัวหนึ่ง ไม่ทราบว่ามีมาจากไหนมาเทียมขอนชาต ท่านจึงขึ้นชี้ม้ตัวนั้น ได้แลเห็นตัว ใบหนึ่ง เหมือนคู้พระไตรปิฎกตั้งอยู่ข้างหน้า คู้นั้นวิจิตรด้วยสีขาว เลื่อมเป็นประกาย ผ่องใสยิ่งนัก ม้พาวิ่ง ไปสู่คู้นั้น ครั้นถึงม้ก็หยุดและหายไป ท่านลงจากหลังม้ตรงสู่พระไตรปิฎกนั้น แต่มิได้เปิดคู้ ไม่ทราบว่า มีอะไรอยู่ในนั้น แลดูไปข้างหน้าเห็นเป็นป่าชฎ เต็มไปด้วยขวากหนามต่างๆ จะไปต่อไปไม่ได้เลยรู้สึกตัว ตื่นขึ้น

สubinนิมิตนี้ เป็นบุพนิมิต บอกความมั่นใจในการทำสมาธิเพียรของท่าน ท่านจึงตั้งหน้าทำความ เพียรประโยค พยายามมิได้ทอดย มีการเดินทางบ้าง นั่งสมาธิบ้าง ข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ ก็มีได้ทอดทิ้ง คงดำเนินตามข้อปฏิบัติ อันท่านโบราณบัณฑิตทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ทรงบำเพ็ญตามทางแห่ง อริยมรรค

ครั้นต่อมาท่านจึงหันไปพิจารณาสubinนิมิตนั้น จึงได้ความว่า การที่ท่านออกบวชใน พระพุทธศาสนา และปฏิบัติตามอริยมรรคนั้นเชื่อว่าออกจากบ้านๆ นั้น คือความคิดทั้งหลาย และป่านั้นคือ กิเลส ซึ่งเป็นความผิดเหมือนกัน อันความที่บรรลุถึงทุ่งอันเว้ง้างนั้น คือละความคิดทั้งหลาย ประกอบแต่ ความดีความงาม ขอนชาต ได้แก่ ชาติ ความเกิดม้ได้แก่ ตัวปัญญาวิปัสสนาจักมาแก้ความคิด การขึ้นสู่ม้ แล้วม้พาวิ่งไปสู่ประตูคู้พระไตรปิฎกนั้น คือ เมื่อพิจารณาไปแล้ว จักสำเร็จเป็นปฏิสัมภิทาญาณ จ्ञาความรู้ อะไรๆ ในเทศนาวิธีธรรมานแนะนำสั่งสอนสาธุศิษย์ทั้งหลาย ให้ได้รับความเข้าใจ และเข้าใจในข้อปฏิบัติ ทางจิต แต่จะไม่ได้ในจุดปฏิสัมภิทาญาณ เพราะไม่ได้เปิดคู้คู้นั้น ส่วนข้างหน้าอันเต็มไปด้วยขวากหนามนั้น ได้ความว่า เมื่อพิจารณาได้ความเกินไปจากมรรค จากสติจะก็คือความคิดนั่นเอง เมื่อพิจารณาได้ความเท่านี้ แล้วยกถอยจิตคืนมาหาตัวพิจารณาเป็นกายคตสติภาวนาต่อไป

สมาธินิมิต

ท่านเล่าให้ฟังว่า เมื่อท่านเจริญกรรมฐานภาวนาอยู่วัดเสียบ เมืองอุบลนั้น ในชั้นแรกยังบริกรรม ภาวนาว่า พุทฺโธ อยู่นั้น

วาระแรกมี **อุคคหนิมิต** คือ เมื่อจิตรวมลงได้ปรากฏรูปอสุกะภายนอกก่อน คือ เห็นคนตายอยู่ ข้างหน้า ห่างจากที่นั่งประมาณ ๑ วา ผินหน้ามาทางท่าน มีสุนัขตัวหนึ่งมาดึงเอาไปกินอยู่ เมื่อเห็น ดั่งนั้นท่านก็ได้ทอดย คงกำหนดนิมิตนั้นให้มาก ออกจากที่นั่งแล้วจะนอนอยู่ที่ดี จงกรมก็ดี เดินไปมาอยู่ ที่ดี ก็ให้ปรากฏนิมิตอยู่อย่างนั้น ครั้นนานวันมาก็ขยายให้ใหญ่ ขยายให้เนาเปื่อยผุพัง เป็นจณวิจณ ไป

กำหนดให้มากให้มีทั้งตายเก่าและตายใหม่ จนกระทั่งเต็มหมด ทั้งวัดวา มีแรง กา หมา ยื้อแย่งกันกินอยู่ ท่านก็ทำอยู่อย่างนั้น จนอสุภะนั้นได้กลับกลายเป็นวงแก้ว

วาระที่ ๒ เมื่อร่างอสุภะทั้งหมด ได้กลับกลายมาเป็นวงแก้วแล้วจึงฟังอยู่ในวงอันขาวล้อมใสสะอาด คล้ายวงกลีศสีขาว ท่านก็ฟังพิจารณาอยู่ในวงนั้นเรื่อยไป

วาระที่ ๓ เมื่อกำหนดพิจารณาต่อไป จึงแลไปเห็นอะไรอย่างหนึ่งคล้ายภูเขาอยู่ข้างหน้า จึงนึกขึ้นในขณะนั้นว่าอยากไปดู บางทีจะเป็นหนทางข้อปฏิบัติกระมัง? จึงได้เดินไปดู ปรากฏว่า ภูเขานั้นเป็นพักอยู่ ๕ พัก จึงก้าวไปถึงพักที่ ๕ แล้วหยุด แล้วกลับคืน ขณะที่เดินไปนั้นปรากฏว่า ตัวท่านสะพายดาบอันมีคมกล้าเล่ม ๑ และที่เท้ามีรองเท้าสวมอยู่ในคืนต่อมาก็เป็นอย่างนั้นอีกและปรากฏนิมิตคืบหน้าต่อไป เป็นกำแพงขวางหน้าอยู่ที่กำแพงมีประตูจึงอยากเข้าไปดูว่ามีอะไรอีก จึงเอามือผลักประตูเข้าไป ปรากฏว่ามีทางสายหนึ่งตรงไปท่านจึงเดินตามทางนั้นไป ข้างทางขวามือเห็นมีที่นั่งและที่อยู่ของพระภิกษุ ๒ - ๓ รูป กำลังนั่งสมาธิอยู่ ที่อยู่ของพระภิกษุนั้นคล้ายประทุนเกวียน ท่านมิได้เอาใจใส่คงเดินต่อไป ข้างทางทั้งสองข้างทางมีถ้ำ มีเงื่อมผาอยู่มาก ได้ดาบสคนหนึ่ง อาศัยอยู่ในถ้ำหนึ่ง ท่านก็มีใจเอาใจใส่อีก ครั้นเดินต่อไปก็ถึงหน้าผาสูงมาก จะไปอีกก็ไปไม่ได้ จึงหยุดอยู่เพียงนั้น และกลับออกมาทางเก่า คืนต่อมา ก็ไปอีกอย่างเก่า ครั้นไปถึงหน้าผาแห่งนั้นจึงปรากฏยอดคล้ายอู่มีสายหย่อนลงมาแต่หน้าผาท่านจึงขึ้นสู่ยอด พอนั่งเรียบร้อยแล้วก็ชักขึ้นไปสู่ภูเขาภูคนั้น ครั้นขึ้นไปแล้วจึงเห็นถ้ำใหญ่ถ้ำหนึ่ง อยู่ภูเขาภูคนั้น ขึ้นไปดูบนถ้ำเขา เห็นโถ๊ะ ๔ เหลี่ยม บนโถ๊ะมีผ้าปูเป็นสีเขียวเนื้อละเอียดมาก มองดูทั้ง ๔ ทิศ มีดวงประทีปติดสว่างรุ่งโรจน์อยู่ ประทีปนั้นคล้ายคิดด้วยน้ำมัน ปรากฏว่าตัวท่านขึ้นไปนั่งบน โถ๊ะนั้น และปรากฏว่าได้ฉันทันนั้นด้วยเครื่องจันทันนั้นมีแสงกับอะไรอีกหลายอย่าง ครั้นฉันทันเสร็จแล้วมองไปข้างหน้าปรากฏเห็นฝั่งโน้นไกลมาก จะไปอีกก็ไปไม่ได้เพราะมีเหวลึกไม่มีสะพานข้าม จึงกลับคืนกลับมาเหมือนอย่างเก่า

วาระที่ ๔ ก็ฟังไปน้อมจิตไปอย่างเท่านั้นแล ครั้นไปถึงถ้ำเขาแห่งนั้นจึงปรากฏเห็นมีสะพานน้อยๆ ข้ามไปฝั่งโน้นจึงเดินไป พอไปถึงฝั่งโน้นแล้วก็ปรากฏเห็นกำแพงใหญ่มาก สูงมาก ประกอบด้วยค่ายคูประตูและหอรอบอันมั่นคง ที่หน้ากำแพงมีถนนใหญ่ไปทางทิศใต้และทิศเหนือก็อยากเข้าไปมาก จึงเดินไปผลักประตู ประตูไม่เปิดจึงกลับคืนมา

วาระที่ ๕ ทำอย่างเก่าอีก ปรากฏไปอย่างเก่าอีก สะพานจากถ้ำเขาใหญ่ไปยังฝั่งโน้น ปรากฏว่าใหญ่กว่าเก่ามาก ครั้นเดินตามสะพานนั้นไปได้ครึ่งสะพาน ปรากฏเห็นท่านเจ้าคุณพระอุบาลีฯ (สิริจันทเถระจันทร) เดินสวนมาและกล่าวว่า “อภฺฐุจฺจิกโก มคฺโค” แล้วต่างก็เดินต่อไป พอไปถึงประตู ก็แลเห็นประตูเล็กอีกประตูหนึ่ง จึงเดินไปผลักประตูเล็กนั้นออกได้ แล้วไปเปิดประตูใหญ่ได้ เข้าไปข้างกำแพงปรากฏมีเสาทองตั้งอยู่ท่ามกลางเวียงนั้นสูงตระหง่าน ต่อไปข้างหน้าปรากฏมีถนนเป็นถนนดีสะอาดเตียนเรียบราบมี

เครื่องมุง มีประทีปโคม ไปติดเป็นดวงไปตามเพดานหลังคาถนอม มองไปข้างหน้าเห็นมิโบลี ภายในโบลีมีทางจงกรม จึงได้เดินจงกรมไปๆ มาๆ อยู่ และต่อมาปรากฏมีธรรมาส์อันหนึ่งวิจิตรด้วยเงิน จึงขึ้นไปนั่งบนธรรมาส์นั้น บนธรรมาส์มีบาตรลูกหนึ่งเปิดดูในบาตรมีเม็ดโกนเล่มหนึ่ง พอมาถึงตรงนี้ก็อยู่ไม่ปรากฏอะไรต่อไปอีก วันต่อมาก็เข้าไปถึงตรงนี้อีกทุกๆ วัน ทุกครั้งที่เข้าไปก็ปรากฏว่าในตัวท่านมีคาบสะพายอยู่เล่ม ๑ กับมีรองเท้าสวมอยู่ด้วย ปรากฏเป็นอย่างนี้อยู่ ๓ เดือน ครั้นต่อมาเมื่อออกจากที่แล้ว (คือจิตถอนออกจากสมาธิ) เห็นอารมณ์ภายนอกก็ยังคงกระทบกระทั่งอยู่รำไป สบายก็เกิดรัก ไม่ดีก็ชัง เป็นอยู่อย่างนี้ทำจึงพิจารณาว่า การที่เราพิจารณาอย่างนี้มันยังเป็นนอกอยู่ ไม่หยุดอยู่ที่และครั้นกระทบอารมณ์ก็ยังหวั่นไหวอยู่ นี่เห็นจะไม่ใช่ทางเสียแล้วกระมัง? เมื่อพิจารณาได้ความอย่างนี้ จึงเริ่มแก้ด้วยอุบายวิธีใหม่ จึงตั้งตนพิจารณาภายในที่ตนขึ้นและตามลงไป **อุทฺธ อโธ ติริยญจาปี มขุณ** เบื้องบนตาปลายเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป และด้านขวาตามกลางโดยรอบด้วยการจงกรม เวลาจะนอนก็นอนเสีย ไม่นั่งให้มันรวมเหมือนอย่างเก่า ใช้อุบายนี้ทำประโยชน์พยายามพากเพียรอยู่โดยมิที่อดอยตลอด ๓ วันล่วงแล้วจึงนั่งพิจารณาอีก ที่นี้จิตจึงรวมลงและปรากฏว่าภายในได้แตกออกเป็นสองภาคพร้อมกับรู้ขึ้นขณะนั้นว่า “เออ ที่นี้ถูกแล้วล่ะ เพราะจิตไม่ยอมไปและมีสติรู้อยู่กับที่” นี่เป็นอุบายอันถูกต้องครั้งแรก ตั้งแต่นั้นมาก็พิจารณาอยู่อย่างนั้น ครั้นออกพรรษาคฤศนุ์ก็ออกเที่ยวแสวงหาวิเวก ไปอยู่ที่สงัดปราศจากคนพลุกพล่าน ตามหมู่บ้านห่างจากหมู่บ้านพออาศัยภิกขาจารวัตร ตามเยี่ยงอย่างพระพุทธเจ้า และพระอริยสาวกเจ้า ที่ดำเนินมาก่อนแล้วทั้งหลาย ไปทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบ้าง ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงบ้าง ในคราวไปวิเวกถึนนครพนมได้เข้าพระคุณพระธรรมเจดีย์ (พนฺธุโล จุม) กับเจ้าคุณพระสารภณมุนี (จันทร์) ไปเป็นศิษย์ ศึกษาเล่าเรียน ทั้งทางสมถวิปัสสนา ทั้งทางปริยัติธรรม ณ เมืองอุบลก่อน แล้วลงไปศึกษาเล่าเรียนทางกรุงเทพมหานคร จนได้กลับมาทำประโยชน์ เป็นพระเถระผู้ใหญ่ในภาคอีสาน ปัจจุบันนี้

ส่วนอาจารย์ เมื่ออายุพรรษาพอควรแล้ว จึงได้ลงไปศึกษาทางกรุงเทพพระมหานคร อันเป็นแหล่งนักปราชญ์ สำนักที่วัดปทุมวนาราม หมั้นไปสดับธรรมเทศนาอบรมปัญญาอยู่กับเจ้าคุณพระอุปาลีฯ (สิริจันทเถระจันทร์) ที่วัดบรมนิวาส ในวันหนึ่งเมื่อกลับจากวัดบรมนิวาส เดินตามถนนหลวงไปกับสหธรรมิก ๔ - ๕ รูป กำหนดพิจารณาไปพลางพอไปถึง โรงเรียนกรมแผนที่ (วังกรมพระสวัสดิ์เกล้า) จึงได้อุบายแห่งวิปัสสนาเอาโรงเรียน นั้นเป็นนิมิตว่า “ของอะไรทั้งหมด เกิดจากของที่มีอยู่ (ดินหนูนดิน)” ตั้งแต่นั้นมาก็กำหนด พิจารณาอุบายแห่งวิปัสสนามีได้คลละ จึงออกไปทำความเพียรอยู่ที่เขาพระงาม (ถ้าไผ่ขวาง) ถ้าสิงโต จึงพอได้รับความเข้าใจในพระธรรมวินัย อันพระตถาคตเจ้าทรงประกาศแล้ว

ครั้นพรรษาได้ ๒๓ จึงกลับมาหาหมู่คณะทางภาคอีสาน มีพระเถระศึกษาด้วยมากขึ้น โดยลำดับ พระอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาภโม เป็นต้น จนพรรษาได้ ๓๘ จึงได้จากหมู่คณะไปจำพรรษาวัดปทุมวนาราม

กรุงเทพฯ แล้วเลยไปเชียงใหม่กับเจ้าพระคุณพระอุบาลี คุญูปมาจารย์ (สิริจันทเถระจันทร์) พักวัดเจดีย์หลวง ๑ พรรษา แล้วไปวิเวกตามที่ต่างๆ บ้าง บ้างกลับมาจำพรรษาที่วัดเจดีย์หลวงบ้าง รวมเวลา ๑๑ ปี จึงได้กลับมาภาคอีสานเพื่อสงเคราะห์สาธุชนตามคำนิมนต์ของเจ้าพระคุณพระธรรมเจดีย์จนถึงปัจฉิมสมัย

ปฏิบัติ

เมื่อแรกอุปสมบท ท่านสำนักอยู่วัดเลียบ เมืองอุบลเป็นปกติ ออกไปอาศัยอยู่วัดบูรพาราม เมืองอุบล บ้าง เป็นบงคราว ในระหว่างนั้นได้ศึกษาข้อปฏิบัติเบื้องต้น อันเป็นส่วนแห่งพระวินัย คืออาจารย์ความ ประพฤติมารยาท อาจารย์วัตร และอุปัชฌาย์วัตร ปฏิบัติได้เรียบร้อยดีจนเป็นที่ไว้วางใจของพระอุปัชฌาย์ อาจารย์ และศึกษาข้อปฏิบัติอบรมจิตใจ คือ เติมนั่งสมาธิกับสมทาน รูดงควัตรต่างๆ

ในสมัยต่อมาได้แสวงหาวิเวกบำเพ็ญสมณธรรมในที่ต่างๆ ตามราวป่า ป่าช้า ป่าชุก ที่แจ้ห่ม หุบเขา ซอกห้วย ธารเขา เจ็อมเขา ท้องถ้ำ เรือนว่าง ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบ้าง ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงบ้าง แล้วลงไปศึกษากับนักปราชญ์ ทางกรุงเทพฯ จำพรรษาอยู่วัดปทุมวนาราม หมั่นไปสดับธรรมเทศนากับเจ้าพระคุณอุบาลีฯ (สิริจันทเถระจันทร์) ๓ พรรษา แล้วออกแสวงหาวิเวกในถิ่นภาคกลาง คือถ้ำสาริกา เขาใหญ่ นครนายก ถ้ำไผ่ขวาง เขาพระงามและถ้ำสิงโต ลพบุรี จนได้ความรู้แจ่มแจ้งในพระธรรมวินัย ลึ้นความสงสัยในสัตตศาสนา จึงกลับมาภาคอีสาน ทำการอบรมสั่งสอนสมถวิปัสสนาแก่สหธรรมิก และอุบาสก อุบาสิกา ต่อไป มีผู้เลื่อมใสพอใจปฏิบัติตามมากขึ้น โดยลำดับมีศิษยานุศิษย์ แพร่หลายกระจายทั่วภาคอีสาน

ในกาลต่อมา ได้ลงไปพักจำพรรษามีวัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ อีก ๑ พรรษา แล้วไปเชียงใหม่กับเจ้าพระคุณอุบาลีฯ (สิริจันทเถระจันทร์) จำพรรษาที่วัดเจดีย์หลวง ๑ พรรษา แล้วออกไปพักตามที่วิเวกต่างๆ ในเขตภาคเหนือหลายแห่ง เพื่อสงเคราะห์สาธุชนในที่นั้นๆ นานถึง ๑๑ ปี จึงได้กลับมาจังหวัดอุดรธานี ตามคำอาราธนาของเจ้าพระคุณพระธรรมเจดีย์ พักจำพรรษาอยู่ที่วัดโนนนิเวศน์ เพื่ออนุเคราะห์สาธุชนในที่นั้น ๒ พรรษา แล้วมาอยู่ในเขตจังหวัดสกลนคร จำพรรษาที่วัดป่าบ้านนามน ตำบลตองโขบ อำเภอเมืองสกลนคร ๓ พรรษา จำพรรษาที่วัดหนองฝือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม ๕ พรรษา เพื่อสงเคราะห์สาธุชนในถิ่นนั้น มีผู้สนใจในธรรมปฏิบัติ ได้ติดตามศึกษา อบรมจิตใจมากมาย ศิษยานุศิษย์ ของท่านได้แพร่กระจายไปทั่วทุกภาคของประเทศไทย ยังเกียรติคุณของท่านให้ฟุ้งเฟื่องเลื่องลือไป

รูดงควัตรที่ท่านถือปฏิบัติเป็นอาจิณ ๔ ประการ

๑. ปังสุกุลิ๊งคหคดงค้ ค็อ นุงห่มห่อฝำบังสุกุลน้บตั้งแต่วันอุปสมบทมาตราบกระทั่งถึงวัยชรา จึงได้ฝ่อนใช้คหบดีจิวรบัง เพื่ออนุเคราะห์แก่ผู้ศรัทธานำมาถวาย
๒. ปินทปาคิ๊งคหคดงค้ ถ็อภิกขاجرวัตรเทียบบินทบาทมำฉันเป็นนิตย์ แม้อาพาทลुकไม่ได้ในปัจฉิมสมัย จึงคบบินทบาท
๓. เอกปัดคิ๊งคหคดงค้ ถ็อฉันในบาตรใช้ภษณะใบเตียวเป็นนิตย์ จนกระทั่งถึงสมัยอาพาทหนักในปัจฉิมสมัย
๔. เอกาสนิกิ๊งคหคดงค้ ถ็อฉันหนเตียวเป็นนิตย์ตลอดมาแม้ถึงอาพาทหนักในปัจฉิมสมัยก็มิได้เลิกละ

ส่วนคหคดงค้วัตรนอกนี้ได้ถ็อปฏิบัติเป็นครั้งคราว ที่นับว่าปฏิบัติได้มากก็ค็อ อนุรักษ์ิกิ๊งคหคดงค้ ถ็ออยู่เสนาสนะป่าหำงบ้านประมำณ ๒๕ เส้น หลีกเร้นอยู่ในที่สงัดตามสมณวิสัย แม้อถึงวัยชราจึงอยู่ในเสนาสนะป่าหำงบ้านพอสสมควร ซึ่งพอเหมาะแก่กำลังที่จะภิกขاجرบิณฑบาท เป็นที่ที่ปราศจากเสียงอ้ออิงประชำนเคารพยำเกรงไม่รบกวน

นัยว่า ในสมัยที่ท่านยังแข็งแรงได้ออกจาริกโคตเตียว แสงววิเวกไปนป่าดลพงลิก จนสุควิสัยที่ศิษยานุศิษย์จะติดตามไปถึงได้ก็มี เช่น ในคราวไปอยู่ทางภษณะเหนือเป็นต้น ท่านไปวิเวกบนเขาสูง อันเป็นที่อยู่ของพวกมูเชอ ยังชวามูเชอซึ่งพุดไม่รู้เรื่องกันนักให้บังเกิดศรัทธาในพระศษสนาได้

กิจวัตรประจำวัน

ท่านปฏิบัติกิจประจำวันเป็นอาฉินวัตร เพื่อเป็นแบบอย่างแก่สานุศิษย์และพรำสอนสานุศิษย์ ให้ปฏิบัติเป็นอาฉินวัตรต่อไปนี้

เวลาเชำออกจากกุฎิ ทำสรริกิจ ค็อ ล้างหน้า บ้วนปาก นำบริขารลงสู่โรงฉัน ปิดกวาดลานวัดแล้วเดินจงกรม พอได้เวลาภิกขاجر ก็ขึ้นสู่โรงฉัน นุงห่มเป็นปริมณฑล สะพษบาตรเชำสู่บ้านเพื่อบิณฑบาท กลับจากบิณฑบาทแล้วจัดแจงบาตร จิวร แล้วจัดอาหารใส่บาตร นั่งพิจารณาอาหารปัจฉเวกษณะทำภัดตานุโมทนา ค็อ ยถาสัพพี เสร้งแล้วฉันจึงหัน ฉันเสร็จแล้วล้างบาตรเก็บบริขารขึ้นกุฎิ ทำสรริกิจ พักฝ่อนเล็กน้อยแล้วลุกขึ้นล้างหน้า ไหว้พระสวคมนตรี และพิจารณาธาตุอาหาร ปฏิภูล – ตั้งขณิก – อดิตปัจฉเวกษณะ แล้วชำระจิตจากนิวรณั้ นั่งสมาธิพอสสมควร เวลาบ่ำย ๓ – ๔ โมง กวาดลานวัด ตักน้ำใช้ น้ำฉันมาไว้อาบชำระกายให้สะอาดปราศจากมลทิน แล้วเดินจงกรมจนถึงพลบค่ำจึงขึ้นกุฎิ

เวลากลางคืนตั้งแต่พลบค่ำไป สานุศิษย์ก็ทยอยกันขึ้นไปปรนนิบัติ ท่านได้เทศนาสั่งสอน อบรม สติปัญญาแก่สานุศิษย์พอสมควรแล้ว สานุศิษย์ถวายการนวดพื้นพอสมควรแล้ว ท่านก็เข้าห้องไหว้พระ สวดมนต์ นั่งสมาธิแล้วพักผ่อนประมาณ ๔ ชั่วโมง เวลา ๐๓.๐๐ น. ตื่นนอน ล้างหน้า บ้วนปาก แล้วปฏิบัติ อย่างในเวลาเช้าต่อไป

กิจบางประการ เมื่อลูกศิษย์มาก และแก่ชราแล้ว ก็อาศัยศิษย์เป็นผู้ทำแทน เช่น การตักน้ำใช้ น้ำล้าง เพราะเหน็ดเหนื่อยเนื่องจากชราภาพส่วนกิจอันใดเป็นสมณประเพณี และศีลวัตร กิจนั้นท่านปฏิบัติเสมอ เป็นอาจิม มิได้เลิกละ ท่านถือคติว่า “เมื่อมีวัตรก็เชื่อว่ามีศีล ศีลเป็นเบื้องต้นของการปฏิบัติ” ท่านกล่าวว่า “ต้นดี ปลายก็ดี ครั้นผิดมาแต่ต้น ปลายก็ไม่ดี” ดังคำว่า “ผิดมาตั้งแต่ต้น ฮวงเม่าปมี” อุปมาอุปเปรียบเหมือน อย่างว่า “การทำนาเมื่อบำรุงรักษาลำต้นข้าวดีแล้วย่อมหวังได้แน่ ซึ่งผลดังนี้” ท่านจึงเอาใจใส่ตักเตือน สานุศิษย์ให้ปฏิบัติศีลวัตร อันเป็นส่วนเบื้องต้น ให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ไว้เสมอ

บำบัดอาพาธด้วยธรรมโอสถ

เมื่อคราวท่านลงไปจำพรรษาที่วัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ก่อนไปเชียงใหม่ ผู้ เรียงประวัตินี้ฟังอุปสมบทใหม่ๆ กำลังสนใจศึกษาทางสมถวิปัสสนา ได้ทราบกิตติศัพท์ของท่านว่าเป็นผู้ ปฏิบัติเชี่ยวชาญทางสมถวิปัสสนา จึงเข้าไปศึกษาสดับฟังธรรมเทศนาของท่าน ได้ความเชื่อ ความเลื่อมใส ถวายตัวเป็นศิษย์ของท่านแล้ว ท่านเล่าเรื่องวิธีระงับอาพาธด้วยธรรมโอสถให้ฟังว่า เมื่อคราวที่ท่านไป จำพรรษาที่ถ้ำสาธิตา เขาใหญ่ นครนายกนั้น เกิดอาพาธ ชาติกำเริบ ไม่ทำการย่อยอาหารที่บริโภคเข้าไป ถ่ายออกมาก็เป็นเหมือนเมื่อแรกบริโภค ชั้นแรกได้พยายามรักษาด้วยธรรมชาติจนสุดความสามารถ อาหารก็ไม่ระงับ จนวันหนึ่ง ขณะที่ไปแสวงหายารากไม้เพื่อนำมาบำบัดอาพาธนั้น ได้ความเหน็ดเหนื่อยมาก เพราะ ยังมีได้ฉันทังหัน ครั้นได้ยาพอ และกลับมาถึงถ้ำที่พักแล้ว บังเกิดความคิดขึ้นว่า เราพยายามรักษาด้วยยา ธรรมคาต่อไปก็คงไร้ผลเหมือนแต่ก่อน บัดนี้อาพาธก็กำเริบขึ้นควรระงับด้วยธรรม โอสถดูบ้าง หากไม่หายก็ ให้มันตายด้วยการประพาศธรรมดีกว่า ครั้นแล้วก็เข้าที่นั่นคู่บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติสัมปชัญญะ กำหนด พิจารณา “กายคตาสติกรรมฐาน” ไม่นานก็ได้รับความสงบจิต อาพาธก็ระงับหายวันหายคืน โดยลำดับ จนร่างกายแข็งแรงดังเก่า จึงย้ายไปทำความเพียรอยู่ถ้ำไผ่ขวาง เขาพระงาม และถ้ำสิงโต ลพบุรี จนได้ ความแก่ล้าก็อาจหาญในพระธรรมวินัย ดังเล่ามาแล้ว

อีกครั้งหนึ่ง เมื่อท่านอาศัยอยู่ห้วยน้ำกิง อันเป็นอรัญญสุขวิหารราวป่าชฎุก่อนจะไปอยู่ที่นั่น ท่านได้ พิจารณาธาตุขันธ์ได้ความว่าอาพาธจะกำเริบ และจะระงับได้ในสถานที่นั้น จึงได้หลีกเลี่ยงจากหมู่คณะไปอยู่

องค์เดียวในสถานที่นั้น พอตกลงกลางคืนอาพาธอันเป็นโรคประจำตัวมาแต่ยังเด็กก็กำเริบ คือ ปวดท้องอย่างแรง นิ่งนอนไม่เป็นสุขทั้งนั้น จึงเร่งรัดพิจารณาวิปัสสนาประมาณ ๑ ชั่วโมง อาพาธก็สงบ ปรากฏว่าร่างกายนี้ ละลายพิบลงสู่ดินเลย จึงปรากฏบาทกาลาขึ้นว่า “**นาลัญญตรโฆชญา ตปสา นาลัญญตร ปฏินิสสัคคา**” พิจารณาได้ความว่า ธรรมอื่นเว้น โฆชฌงค์เสียแล้ว จะเป็นเครื่องแผดเผาได้มีดังนี้

อีกครั้งหนึ่ง เมื่อท่านอาพาธเป็นไข้มาเลเรียขึ้นสมอง **เจ้าพระคุณเทพโมลี (พิมพ์ ธรรมโร)** อาราธนาการรักษาที่วัดเจติยหลวง เชียงใหม่ ท่านก็ยินยอมให้รักษาคุณ ท่านเจ้าคุณจึงเชิญหมอแผนปัจจุบันมารักษานิดหยุกยาต่างๆ จนสุดความสามารถของหมอ วันหนึ่งหมอกระซิบบอกท่านเจ้าคุณ ว่าหมดความสามารถแล้ว พอหมอไปแล้ว ท่านอาจารย์จึงนิมนต์เจ้าคุณพระเทพโมลีไปถามว่า หมอว่าอย่างไร? ท่านเจ้าคุณก็เรียนให้ทราบตามตรง ท่านอาจารย์จึงบอกว่าไม่ตายดอก อย่าตกใจ แล้วจึงบอกความประสงค์ให้ทราบว่า ท่านได้พิจารณาแล้วรู้ว่าอาพาธครั้งนี้ระงับได้ด้วยธรรมโอสถ ณ สถานที่แห่งหนึ่ง คือ ป่าเปอะ อันเป็นสถานที่วิเวก ไกลนครเชียงใหม่ จะไปพักที่นั่น เจ้าคุณพระเทพโมลีก็อำนวยความสะดวก ท่านไปพักทำการเจริญกายคตาสติกรรมฐานเป็นอนุลอม ปฏิโลม เพ่งแผดเผาภายในอยู่ทั้งกลางวันกลางคืน ไม่นานอาพาธก็สงบ จึงปรากฏบาทกาลาขึ้นว่า “**ณายี ตปติ อาทิจฺโจ**” พิจารณาได้ความว่า “**ณาน แผดเผาเหมือนดวงอาทิตย์ ฉะนั้น**”

อีกครั้งหนึ่ง เมื่อจากนครเชียงใหม่มาสู่อุดรธานี ตามคำนิมนต์ของ **เจ้าพระคุณพระธรรมเจติย** พักที่วัดโนนนิเวศ ๒ พรรษา เพื่อสงเคราะห์สาธุชน ณ ถิ่นนั้น แล้วมาสกลนครตามคำนิมนต์ของนางนุ้มชุกรานนท์ พักที่วัดป่าสุทธาวาส เพื่อสงเคราะห์สาธุชนพอสมควรแล้ว เลยออกไปพักที่เสนาสนะ บ้านนาสินวลบ้าง ในคราวไปพักที่เสนาสนะป่าบ้านนาสินวลนั้น อาพาธกำเริบเป็นไข้และปวดท้อง ได้พิจารณาตามโพฆฌงค์มีที่ถ้อย เมื่อพิจารณาโพฆฌงค์พอแล้ว ได้อยู่ด้วยความสงบ ไม่นานอาพาธสงบ จึงปรากฏบาทกาลาขึ้นว่า “**ณายี ตปติ อาทิจฺโจ**” พิจารณาได้ความเหมือนหนหลัง

คราวที่พักอยู่เสนาสนะวัดป่าห้วยแคน อาพาธกำเริบอีก ได้พยายามระงับด้วยธรรมโอสถโดยพิจารณา มรรค ๘ กับ รุตงค์ ๑๑ เมื่ออาพาธสงบแล้วจึงปรากฏบาทกาลาขึ้นว่า “**อฏฐุเตรส**” พิจารณาได้ความว่า “**มรรค ๘ กับ รุตงค์ ๑๑ ประชุมลงเป็นสามัคคี**” อาพาธครั้งนี้ ๗ วัน จึงระงับ

คำเตือนสติศิษย์ผู้ออกแสวงหาวิเวก

เมื่อมีศิษย์รูปใด ไปอลาท่าน เพื่อออกแสวงหาที่วิเวกบำเพ็ญสมณธรรม ท่านย่อมตักเตือนศิษย์รูปนั้น ให้ยึดเอาสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นตัวอย่างเป็นแบบฉบับเสมอ แล้วเล่าเรื่องที่ท่านเคยเป็นมาแล้วให้ฟังว่า เมื่อคราวแสวงหาที่วิเวกบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ทางภาคเหนือ ได้ออกวิเวกไปองค์เดียวถูกโลกธรรม

กระทบกระทั่งนานาประการพิจารณาอยู่ ๓ วัน จึงได้ความว่า ต้องยกธง ๓ สี อุปมาธงแห่งสยามประเทศแล้ว มีพระบาลี ซึ่งมีเคยได้สดับมาปรากฏขึ้นต่อไปว่า “สุตาวโต จ โข ภิกขเว อสุตาวตา ปุณฺณชเนนาปี ตสฺसानุ โรชา อถวา วิโรชา เวทูปิตา ตถาคตํ คจฺจนฺตึ ภควํ มุลกา โน ภนฺเต ภควา ภควํ เนตฺติกา ภควํ ปฏฺฐิสฺสรณา สาธุ วต ภนฺเต ภควา เขว ปฏฺฐิภาตฺ” แล้วพิจารณาได้ความว่า “ระหว่างพระอรหันต์ผู้ได้สดับแล้ว กับปุณณผู้มีได้ สดับก็ย่อมถูกโลกธรรมกระทบกระทั่งเช่นเดียวกัน แม้พระตถาคต ก็ได้ถูกโลกธรรมกระทบกระทั่งมาแล้ว แสนสาหัส ในคราวทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา และการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยนั้น พระองค์มิได้ตรัสสอนให้ เอาพระสาวกองค์นั้น องค์นี้เป็นตัวอย่าง ตรัสสอนให้เอาพระองค์เองเป็นตัวอย่าง เป็นเนติแบบฉบับ เป็นที่ พึ่งเสมอด้วยชีวิต” ดังนี้

สำเร็จปฏิสัมภิทาญาณ

ตามประวัติเบื้องต้นได้เล่าสุบินนิมิตของท่าน และการพิจารณาสุบินนิมิตของท่าน ได้ความว่า ท่าน จะสำเร็จปฏิสัมภิทาญาณ ฉลาดรู้ในเทศนาวิธี และอุบายธรรมานแนะนำสั่งสอนสาธุศิษย์ ให้เข้าใจใน พระธรรมวินัย และอุบายฝึกฝนจิตใจ แต่จะไม่ได้จิตปฏิสัมภิทาญาณ ดังนี้

คุณสมบัติส่วนนี้ ย่อมประจักษ์ชัดแก่ศิษย์ทั้งหลายสมจริงอย่างที่ท่านพยากรณ์ไว้ คือ ท่านฉลาดใน เทศนาวิธี ทำเคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ท่านได้พยายามศึกษาสำเนียงวิธีเทศนา อันจะสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟัง ได้ความขึ้นว่าเทศนาวิธีต้องประกอบด้วย

๑. อุเทศน์ คือ ห่วงข้อธรรมที่ฟังยกขึ้นแสดง วิธีกำหนดอุเทศน์นั้น คือ ทำความสงบใจหน่อยหนึ่ง ธรรมใดอันเหมาะแก่จริตนิสัยของผู้ฟัง ซึ่งมากอยฟังในขณะนั้น ธรรมนั้นจะผุดขึ้น ต้องเอาธรรมนั้นมา อุเทศน์ ถ้าเป็นภาษาไทยต้องแปลเป็นบาลีก่อน

๒. นิเทศ คือ เนื้อความเพื่ออธิบายความของอุเทศน์นั้นให้กว้างขวางออกไปตามสมควร เมื่อ เนื้อความปรากฏขึ้นในขณะนั้น แจ่มแจ้งแก่ใจอย่างไร ต้องแสดงอย่างนั้น

๓. ปฏินิเทศ คือ ใจความ เพื่อย่อคำให้ผู้ฟังจำได้ จะได้นำไปไตร่ตรองในภายหลัง

เทศนาวิธีของท่านอาจารย์ ย่อมเป็นไปตามหลักดังกล่าวนี้ บาลีอุเทศน์ที่ท่านยกขึ้นมาแสดง บางประการ ท่านไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก่อน ย่อมมาปรากฏขึ้นในเวลาแสดงธรรมนั่นเอง จึงสมกับคำว่า ปฏิสัมภิทาญาณแท้ เป็นการแสดงธรรมด้วยปฏิภาณญาณจริงๆ จึงถูกกับจริตอัธยาศัยของผู้ฟัง ยังผู้ฟังให้ เกิดความสว่างแจ่มใส เบิกบานใจ และเกิดฉันทะในอันประพฤติปฏิบัติศีลธรรมอื่นๆ ขึ้นไป สมกับคำชมของ เจ้าพระคุณอุบาลีฯ (ลิริจันทเถระจันทร) ว่าท่านมันแสดงธรรมด้วยมุตโนทัย เป็น มุตโนทัย ดังนี้ ซึ่งข้าพเจ้า

เอามาเป็นชื่อธรรมกถาของท่านอาจารย์ที่พิมพ์นี้ ส่วนจุดปฏิสัมพันธ์นั้น เมื่อสังเกตดูเทศนา ไวยาหารของท่านแล้ว ก็จะเห็นจริงดังคำพยากรณ์ของท่าน เพราะปฏิสัมพันธ์มี ๔ ประการ คือ

๑. **สัมปฏิสัมพันธ์** ปรีชาแตกฉานในอรรถ คือ หัวข้อธรรม หรือหลักธรรม หรือเหตุปัจจัย
๒. **อัตตปฏิสัมพันธ์** ปรีชาแตกฉานในอรรถ คือ เนื้อความ หรือคำอธิบาย หรือผลประโยชน์
๓. **นิรีตติปฏิสัมพันธ์** ปรีชาแตกฉานในภาษาที่ใช้พูดกันในหมู่ชน อันเป็นต้นตอภาษา โดยหลักก็คือ รู้ภาษาบาลีอันเป็นแม่ภาษาและภาษาของตน อันจะใช้อธิบายธรรมในหมู่นั้นๆ รู้คำสูง ต่ำ หนัก เบา และรู้ความหมาย ของคำนั้นๆ ชัดแจ้งฉลาดในการเลือกคำพูดมาใช้ประกอบกันเข้าเป็นประโยคให้ความกะทัดรัด และไพเราะสละสลวย เป็นสำนวนชาวเมืองไม่ระเคืองคายโศดของผู้ฟัง

๔. **ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์** ปรีชาแตกฉานในการกล่าวธรรมด้วยปฏิภาณ มีไหวพริบทันคนในการโต้ตอบปัญหา มีปรีชาฟ่องแผ้วแกล้วกล้าไม่ครั้นคร้ามในท่ามกลางบริษัท อาจปริวิตเทศนาไปตามจริต อธิษาศัย ด้วยเทศนานัยมีประการต่างๆ ได้ดี

ปฏิสัมพันธ์ ๔ ประการนี้ ต้องได้ครบบริบูรณ์ทั้ง ๔ ประการ จึงจะเรียกว่า สำเร็จ จุดปฏิสัมพันธ์ ถ้าได้แต่เพียงบางส่วนบางประการไม่เรียกว่าสำเร็จ แต่ถ้าได้ทั้ง ๔ ประการนั้น หากแต่ไม่บริบูรณ์ เป็นแต่เพียงอนุโลม ก็เรียกว่าจุดปฏิสัมพันธ์อนุโลมญาณ ท่านอาจารย์น่าจะได้ในหัวข้อหลังนี้ จึงฉลาดในเทศนาวิธี และอุบายวิธีแนะนำสั่งสอนสาธุศิษย์ดังกล่าวมาแล้ว

ไตรวิธญาณ

ท่านอาจารย์เล่าให้ฟังว่า การกำหนดรู้อะไรต่างๆ เช่น จิตนิสัย วาสนาของคนอื่นๆ และเทวดา เป็นต้น ย่อมรู้ได้ด้วยอาการ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนี้

๑. **เอกวิธญาณ** กำหนดพิจารณาภายในอันปรากฏชัด จิตวางอุคคหนิมิต รวมลงถึง ฐิติจิต คือ จิตดวงเดิม พักอยู่พอประมาณ จิตถอยออกมาพักเพียง อุปจาระ ก็ทราบได้ว่า เหตุนั้นเป็นอย่างนั้นอย่างนี้
๒. **ทวิวิธญาณ** กำหนดพิจารณาเหมือนข้อ ๑ พอจิตถอยออกมาถึงอุปจาระ จะปรากฏนิมิตภาพเหตุการณ์นั้นๆ ขึ้น ต้องวางนิมิตนั้นเข้าจิตอีกครั้งหนึ่งครั้งถอยออกมาอีกก็ทราบเหตุการณ์นั้นๆ ได้
๓. **ตริวิธญาณ** ปฏิบัติเหมือนข้อ ๑ พอจิตถอยออกมาถึงขั้นอุปจาระ จะปรากฏนิมิตภาพเหตุการณ์ๆ ขึ้น ต้องวิตถถามเสียก่อน แล้วจึงวางนิมิตนั้น แล้วเข้าจิตอีก ถอยออกมาถึงขั้นอุปจาระก็จะทราบเหตุการณ์นั้นได้

ความรู้โดยอาการ ๓ นี้ ทำอาจารย์ว่า จิตที่ยังเป็นฐิติ ขณะที่เป็นเอกัคคตา มีอารมณ์เดียว มีแต่สติกับอุเบกขา จะทราบเหตุการณ์ไม่ได้ ต้องแอบจิตออกมาเพียงขั้นอุปจาระจึงมีกำลังรู้ได้ หากถอยออกมาถึงขั้นขณิกะ หรือจิตธรรมดาที่ทราบเหตุการณ์ไม่ได้เหมือนกัน เพราะกำลังอ่อนเกินไป

ท่านอาจารย์อาศัยไตรวิद्याนี้เป็นกำลังในการหยั่งรู้ยังเห็นเหตุการณ์ต่างๆ ทั้งที่เป็นส่วนอดีต – ปัจจุบัน – อนาคต และกำหนดรู้จิตใจนิสัย วาสนาของศิษยานุศิษย์ ด้วยปริชาญาณหยั่งรู้โดยวิธี ๓ ประการนี้ จึงควรเป็นเนติของผู้จะเป็นครูอาจารย์ของผู้ต่อไป

คติพจน์

คำที่เป็นคติพจน์ อันท่านอาจารย์กล่าวอยู่บ่อยๆ เพื่อเป็นหลักวินิจัยความดีที่ทำด้วย กาย วาจา ใจ แก่ศิษยานุศิษย์ดังนี้

๑. ดิใจไม่มีโทษ ดินันเชื่อว่าดีเลิศ

๒. ได้สมบัติทั้งปวงไม่ประเสริฐเท่าใดตน เพราะตัวตนเป็นที่เกิดแห่งสมบัติทั้งปวง

เมื่อท่านอธิบาย ตจ – ปัญจกรรมฐานจบลงมักกล่าวเตือนขึ้นเป็นคำกลอนว่า “แก้ให้ตกเนื้อ แก้ปัดกคาพเจ้าไว้ แก้บได้แขวนคอนำต้องแต่ง แก้บพันคากันอย่างยาย คากันอย่างยาย เวียนตายเวียนเกิด เวียนเอากำเนิดในภพทั้งสาม ภพทั้งสามเป็นเฮือนเจ้าอยู่”

บำเพ็ญประโยชน์

การบำเพ็ญประโยชน์ของท่านอาจารย์ ประมวลลงในหลัก ๒ ประการดังนี้

๑. ประโยชน์ของชาติ ท่านอาจารย์ได้เอาธุระเทศนาอบรมสั่งสอนศีลธรรมอันดีงามแก่ประชาชน พลเมือง ประชาชนพลเมืองของชาติในทุกๆ ถิ่นที่ท่านได้จาริกไป คือภาคกลางบางส่วน ภาคเหนือเกือบทั่วทุกจังหวัด ภาคอีสานเกือบทุกจังหวัด ไม่กล่าวสอนให้เป็นปฏิปักษ์ต่อการปกครองของประเทศ ทำให้พลเมืองของประเทศชาติผู้ได้รับคำสั่งสอน เป็นคนมีศีลธรรมดีมีสัมมาอาชีพง่ายแก่การปกครอง ของผู้ปกครอง ชื่อว่าได้บำเพ็ญประโยชน์แก่ชาติตามควรแก่สมณวิสัย

๒. ประโยชน์ศาสนา ท่านอาจารย์ได้บรรพชาและอุปสมบทเข้ามาในพระพุทธศาสนาด้วยความ

เชื่อ และความเลื่อมใสจริงๆ ครั้นบวชแล้วก็ได้อาธุระศึกษาและปฏิบัติพระธรรมวินัยด้วยความอุตสาหะ
พากเพียรจริงๆ ไม่ทอดธุระในการบำเพ็ญสมณธรรม ท่านปฏิบัติตรงกวัตรเคร่งครัดถึง ๔ ประการ ดังกล่าว
แล้วในเบื้องต้น ได้ดำรงรักษาสมณกิจไว้มิให้เสื่อมสูญ ได้นำหมู่คณะฟื้นฟูปฏิบัติธรรมวินัยถูกต้องตามพระ
พุทธบัญญัติและพระพุทธโฆษาท หมั่นอนุศาสน์สั่งสอนศิษยานุศิษย์ให้ฉลาดอาจหาญ ในการฝึกรบมจิตใจ
ตามหลักสมถวิปัสสนา อันสมเด็จพระบรมศาสดาได้ตรัสสอนไว้ เป็นผู้มีความตั้งใจเด็ดเดี่ยวอดทนไม่หวั่นไหว
ต่อโลกธรรม แม้จะถูกกระทบกระทั่งด้วยโลกธรรมอย่างไร ก็ได้แปรเปลี่ยนไปตาม คมมันอยู่ในธรรมวินัย
ตามที่พระบรมศาสดาประกาศแล้วตลอดมา ทำตนให้เป็นทิฏฐานุกติแก่ศิษยานุศิษย์เป็นอย่างดี ท่านได้จาริก
ไปเพื่อแสวงวิเวกตามที่ต่างๆ คือ ภาคกลางบางส่วน ภาคเหนือเกือบทั่วทุกจังหวัด ภาคอีสานเกือบทุกจังหวัด
และแถบบางส่วนของต่างประเทศอีกด้วย นอกจากนี้เพื่อวิเวกในส่วนตนแล้ว ท่านมุ่งไปเพื่อสงเคราะห์ผู้มี
อุปนิสัยในถิ่นนั้นๆ ด้วยผู้ได้รับสงเคราะห์ด้วยธรรมจากท่านแล้ว ย่อมกล่าวได้ด้วยความภูมิใจว่าไม่เสียทีที่
ได้เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา

ส่วนหน้าที่ในวงการคณะสงฆ์ ท่านอาจารย์ได้รับพระกรุณาจาก สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง
ชินวรสิริวัฒนภรณ์ ในฐานะเจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุต ให้เป็น พระอุปัชฌาย์ในคณะธรรมยุต ตั้งแต่อยู่วัด
เจดีย์หลวง จังหวัดเชียงใหม่ และได้รับแต่งตั้งเป็น พระครูวินัยธร ฐานานุกรม ของเจ้าพระคุณอุบาลีฯ
คุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจฺพุทธ) ท่านก็ได้ทำหน้าที่นั้นโดยเรียบร้อย ตลอดเวลาที่อยู่เชียงใหม่ ครั้งจาก
เชียงใหม่มาแล้ว ท่านถึงคณานัดนั้น แม้ข้าพเจ้าขอร้องให้ทำ ในเมื่อมาอยู่สกนนคร ท่านก็ไม่ยอมทำโดยอ้าง
ว่าแก่ชราแล้ว ขออยู่ตามสบาย ข้าพเจ้าก็ผ่อนตามด้วยความเคารพ และหวังความผาสุกสบายแก่ท่านอาจารย์
งานศาสนาในด้านวิปัสสนาธุระ นับว่าท่านได้ทำเต็มสติกำลังยังศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตและ
คฤหัสถ์ ให้อาจหาญรื่นเริง ในสัมมาปฏิบัติตลอดมานับแต่พรรษาที่ ๒๓ จนถึงพรรษาที่ ๕๕ อันเป็นปี
สุดท้ายแห่งชีวิตของท่าน อาจกล่าวได้ด้วยความภูมิใจว่าท่านอาจารย์เป็นพระเถระที่มีเกียรติคุณเด่นที่สุด ใน
ด้านวิปัสสนาธุระรูปหนึ่ง ในยุคปัจจุบัน

ปัจฉิมสมัย

ในวัยชรา นับแต่ พ.ศ.๒๔๘๔ เป็นต้นมา ท่านมาอยู่จังหวัดสกนนครเปลี่ยนอิริยาบถไปตามสถานที่
วิเวกผาสุก วิหารหลายแห่งคือ ณ เสนาสนะป่า บ้านามน ตำบลตองโขบ อำเภอมืองบ้านที่ใกล้ ๆ แคว้น
บั้ง ครั้ง พ.ศ.๒๔๘๗ จึงย้ายไปอยู่เสนาสนะป่า บ้านหนองคือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัด
สกนนครจนถึงสุดท้ายแห่งชีวิต

ตลอดเวลา ๘ ปีในวัยชรานี้ ท่านได้เอาอุระอบรมสั่งสอนศิษย์ยานุศิษย์เป็นประจำวัน ศิษย์ผู้ใกล้ชิด ได้บันทึกกรรมเทศนาของท่านไว้ และได้รวบรวมพิมพ์ขึ้นเผยแพร่ แล้วให้ชื่อว่า “มุตโตทัย” ครั้นมาถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๒ ซึ่งเป็นปีที่ท่านมีอายุย่างขึ้น ๘๐ ปีท่านเริ่มอาพาธเป็นไข้ ศิษย์ผู้ใกล้ชิดก็ได้เอาอุระรักษาพยาบาลไปตามกำลังความสามารถ อาพาธก็สงบลงไปบ้างเป็นครั้งคราวแต่แล้วก็กำเริบขึ้นอีกเป็นเช่นนี้เรื่อยมาจนจวบออกพรรษาอาพาธก็กำเริบมากขึ้น ขำวันนี้ได้กระจายไปโดยรวดเร็ว พอออกพรรษาศิษย์ยานุศิษย์ผู้อยู่ไกล ต่างก็ทยอยกันเข้ามาปรนนิบัติพยาบาล ได้เชิญหมอแผนปัจจุบันมาตรวจและรักษาแล้วนำมาพักที่เสนาสนะวัดป่ากลางโนนคู่ อำเภอพรรณานิคม เพื่อสะดวกแก่ผู้รักษาและศิษย์ยานุศิษย์ที่จะมาเยี่ยมพยาบาล อาการอาพาธมีแต่ทรึงกับทรุดลงโดยลำดับ ครั้นเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้นำท่านมาพักที่วัดป่าสุทธาวาส ใกล้เคียงเมืองสกลนคร โดยพาหนะรถยนต์ ภาถึงวัดเวลา ๑๒.๐๐ น. เศษ ครั้นถึงเวลา ๐๒.๒๓ น. ของวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน สกเดียวกันท่านก็ได้แก่กรรมภาพด้วยอาการสงบ ในท่ามกลางศิษย์ยานุศิษย์ทั้งหลายมีเจ้าพระคุณพระธรรมเจดีย์ เป็นต้น สิริชนมายุของท่านอาจารย์ได้ ๘๐ ปี เท่าจำนวนที่ท่านได้กำหนดไว้แต่เดิม การที่ศิษย์ยานุศิษย์และผู้เคารพนับถือนำท่านอาจารย์มาที่วัดป่าสุทธาวาสนี้ ก็ให้เป็นไปตามเจตนาเดิมของท่านอาจารย์ คือ เมื่อเริ่มป่วยหนักท่านแน่ใจว่าร่างกายนี้จะต้องเป็นไปตามธรรมดาของเขาแล้ว จึงปรารภกับศิษย์ผู้ใหญ่รูปหนึ่งว่า ถ้าตายลง ณ บ้านหนองผือนี้ สัตว์จะต้องตายตามมีชาน้อย ถ้าตายที่วัดป่าสุทธาวาส ก็ค่อยยังชั่วเพราะมีตลาด ดังนี้ นอกจากมีความเมตตาสัตว์ที่จะต้องถูกฆ่าแล้ว คงมุ่งหมายฝากศพแก่ชาวเมืองสกลนครด้วย ข้าพเจ้าอดที่จะภูมิใจแทนชาวเมืองสกลนครในการที่ได้เกียรติอันสูงนี้ไม่ได้ อุปมาดั่งชาวมัลลคยัตริย์ กรุงกุกสินารา ราชธานี ได้รับเกียรติจัดการพระบรมศพและถวายพระเพลิงพุทธสรีระ ฉะนั้นเพราะท่านอาจารย์เป็นที่เคารพนับถือของคนมาก ได้เที่ยวไปหลายจังหวัดของประเทศไทย ครั้นถึงวัยชราท่านก็เลือกเอาจังหวัดสกลนครเป็นที่อยู่อันสบายและทอดทิ้งสรีระกายไว้ประหนึ่งจะได้เห็นว่า เมืองสกลนครเป็นบ้านเกิดเมืองตายของท่านฉะนั้น

ธรรมอันนำอัสภรรยในท่าน อันประจักษ์แก่ศิษย์ยานุศิษย์ที่ไม่ควรลืมก็คือในสมัยอาพาธหนักเมื่อยังพูดได้ ท่านได้แสดงธรรมให้ฟังอยู่ตลอดมา ไม่มีการสะทกสะท้านต่อมรณภัยแต่ประการใด ยังกล่าวทำทนายศิษย์ทั้งหลายด้วยว่า “ใครจะสามารถรณนำให้ไม่แก่นล่อนกลับมีใบขึ้นมาก็ได้ก็ลองดู” ในเมื่อศิษย์ขอรักษาพยาบาลไปตามเรื่อง ครั้นเวลาอาพาธหนักที่สุด สั่งขารร่างกายไม่ยอมให้ออกาสท่านพูดจาได้เลย เพราะเสมหะเพื่องปิดลำคอแยกแก่การพูด จึงมิได้รับัจฉิมโอวาทอันน่าจับใจแต่ประการใด คงเห็นแต่อาการอันแก่กล้าในมรณาสันนกาลเท่านั้น เป็นขวัณตา ศิษย์ยานุศิษย์ต่างก็เต็มตื่นไปด้วยปีติปราโมทย์ในอาการนั้น ซึ่งหาไม่ได้ง่าย และต่างก็ปลงธรรมสังเวชในสังขาร อันเป็นไปตามธรรมดาของมัน ใครๆ ไม่เลือกหน้า เกิดมาแล้วก็ต้องแก่ เจ็บ ตาย เหมือนกันหมดไม่มีใครล้วงพ้นไปได้ชักคนเดียว มีแต่อมฤต

ธรรม คือพระนิพพานเท่านั้นที่พ้นแล้วจากความเกิด แก่ เจ็บ ตาย โดยสิ้นเชิง ผู้บรรลุถึงอมฤตธรรมนั้นแล้ว
ไม่ต้องทอดทิ้งสรีระ ไข้อย่างสามัญชนทั้งหลายก็คงปรากฏนามว่าผู้ไม่ตายอยู่นั่นเอง

คติธรรมคำสอน

ดีใดที่ไม่มีโทษ ดีนั้นชื่อว่าดีเลิศ
ได้สมบัติทั้งปวง ไม่ประเสริฐเท่าใดตน
เพราะตัวตนเป็นบ่อเกิดแห่งสมบัติทั้งปวง

จงมีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง

ผู้ใดมาถือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่งแล้ว ผู้นั้นย่อมชนะได้ด้วยความร้อน
สรณะทั้ง ๓ คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มิได้เสื่อมสูญอันตรธานไปไหน ยังปรากฏอยู่แก่ผู้ปฏิบัติเสมอ
ผู้ใดมายึดถือเป็นที่พึ่งของตนแล้ว ผู้นั้นจะอยู่ในกลางป่า หรือเรือนว่างก็ตามสรณะทั้ง ๓ จริงๆ แล้วจะ
แคล้วคลาดจากภัยทั้งหลายอันก่อให้เกิดความร้อนใจได้แน่นอนทีเดียว

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

* ผู้สนใจปฏิบัติธรรมคือผู้สนใจทำความรู้ ความฉลาด

เพื่อคุณงามความดีทั้งหลายที่โลกเขาปรารถนากัน เพราะคนเราจะอยู่และไป โดยไม่มีเครื่องป้องกัน
ตัว ย่อมไม่ปลอดภัยต่ออันตรายทั้งภายนอกและภายใน เครื่องป้องกันตัว คือหลักธรรมที่มีสติปัญญาเป็น
อาวุธสำคัญ จะเป็นเครื่องมั่นคง ไม่สะทกสะท้าน มีสติปัญญาแฝงอยู่กับตัวทุกอิริยาบถจะคิด - พุด - ทำ
อะไรๆ ไม่มีการยกเว้น มีสติปัญญาสอดแทรกอยู่ด้วยทั้งภายในและภายนอก มีความเข้มแข็งอดทน มีความ
เพียรที่จะประกอบคุณงามความดี ความอ่อนแอ ใจง่าเต่าตุน วุ่นวายอยู่กับอารมณ์เครื่องผูกพันด้วยความนอน
ใจและเกียจคร้านในกิจการที่จะยกตัวให้พ้นภัย

* การดำเนินชีวิตผู้อื่น ถึงเขาจะผิดจริงก็เป็นการก่อความจิตใจตนเองให้ขุ่นมัวไปด้วย

ความเดือดร้อน วุ่นวายใจที่คิดแต่ดำเนินชีวิตผู้อื่นจนอยู่ไม่เป็นสุขนั้น นักปราชญ์ถือเป็นการผิดและ
บาปกรรมไม่ดีเลย จะเป็นโทษให้ท่านได้สิ่งที่ไม่พึงปรารถนาธรรมานอย่างไม่คาดฝัน

การกล่าวโทษผู้อื่นโดยขาดการไตร่ตรองเป็นการตั้งสมโทษและบาปใส่ตนให้ได้รับความทุกข์ จึงควรสดสังเวชต่อความผิดของตน งดความเห็นที่เป็นบาปภัยต่อตนเองเสีย ความทุกข์เป็นของน่าเกลียด น่ากลัว แต่สาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ทำไมพอใจสร้างตัวเอง

เมื่อเกิดมาชาตินี้อาภพแล้ว อย่าให้ใจอาภพอีก ผู้เกิดมาชาตินี้อาภพแล้ว อย่าให้ใจอาภพ คิดแต่ผลิตโทษ ทำบาป อกุศลเผาผลาญตน ให้ได้ทุกข์เป็นบาปกรรมอีกเลย

คนชั่ว ทำชั่วได้ง่ายและจิตใจไม่ยอมลดละแก้ไขให้ดี

คนดี ทำดีได้ง่ายและจิตใจกลายเป็นคนรักธรรมตลอดไป

เราต้องการคนดี คนดีก็จำต้องฝึก ฝึกจนดี จะพ้นการฝึกไปไม่ได้ งานอะไรก็ต้องฝึกฝนทั้งนั้น ฝึกทุกงาน ฝึกทุกคน ฝึกสัตว์ ฝึกตน ฝึกใจ นอกจากตายแล้วจึงหมดฝึก คำว่า ดี จะเป็นสมบัติของผู้ฝึกดีแล้วแน่นอน

ผู้เห็นคุณค่าของตัวเอง จึงควรเห็นคุณค่าของคนอื่นว่ามีความรู้สึกเช่นเดียวกัน ไม่เบียดเบียนทำลายกัน ผู้มีศีลสัตย์เพื่อทำลายขั้นขึ้นไปในสุคติใน โลกสวรรค์ ไม่ตกต่ำเพราะอำนาจศีลคุ้มครองรักษาและสนับสนุน จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะพากันรักษาให้บริบูรณ์ ธรรมก็สั่งสอนแล้ว ควรจดจำให้ดี ปฏิบัติให้มั่นคง จะเป็นผู้ทรงคุณสมบัติทุกอย่างแน่นอน

ศีล นั้นอยู่ที่ไหน มีตัวตนเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้รักษาแล้วก็รู้ว่า ผู้นั้นเป็นตัวศีล ศีล ก็อยู่ที่ตนนี้ เจตนาเป็นตัวศีล เจตนา คือ จิตใจคนเรา ถ้าจิตใจไม่มีก็ไม่เรียกว่าตน มีแต่กายจะทำอะไรได้ ร่างกายกับจิต ต้องอาศัยซึ่งกันและกันเมื่อจิตไม่เป็นศีล กายก็ประพฤติไปต่างๆ ผู้มีศีลแล้วไม่มีโทษ จะเป็นปกติแบบเนียนไม่หวั่นไหว ไม่มีเรื่องหลงหาหลงขอ คนที่หา คนที่ขอ ต้องเป็นทุกข์ ขอเท่าไรยังไม่มี ยิ่งอดอยากยากเข็ญยิ่งไม่มี

กายกับจิต เราได้มาแล้ว มีอยู่แล้ว ได้จากบิดามารดาพร้อมบริบูรณ์แล้ว จะทำให้เป็นศีลก็รีบทำ ศีลมีอยู่ที่เรานี่เอง รักษาได้ ไม่มีกาล ได้ผลไม่มีกาล

ผู้มีศีล ย่อมเป็นผู้องอาจกล้าหาญ ผู้มีศีลย่อมมีความสุข ผู้จักมั่งคั่งบริบูรณ์ – สมบูรณ์ – ไม่อด – ไม่อยาก – ไม่จน ก็เพราะรักษาศีลได้สมบูรณ์ จิตดวงเดียว เป็นศีล – เป็นสมาธิ – เป็นปัญญา

ผู้มีศีลแท้ เป็นผู้หมดเวร – หมดภัย

* เป็นการทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ตรัสสอนเรื่องกาย – วาจา – จิต มิได้สอนอย่างอื่น ทรงสอนให้ปฏิบัติฝึกหัดจิตใจ ให้เอาจิตพิจารณากายเรียกว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หัดสติให้มากในการ

ค้นคว้าที่เรียกว่า **ธรรมวิจยะ** พิจารณาให้พอที่เดียว เมื่อพิจารณาจนพอเป็นสติสัมโพชฌงค์ จิตจึงจะเป็นสมาธิรวมลงเอง

การประกอบความพากเพียร ทำจิตให้ยังเป็นการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า

* **คุณธรรม** ยังผู้เข้าถึงให้เป็นผู้ฉลาดปราดเปรื่องเลื่องระบือ มีความฉลาด กว้างขวางในอุบายวิธี ไม่มีความคับแค่งจนมุม

* ความไม่ยั่งยืนเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่และแน่นอน

ความยิ่งใหญ่คือความไม่ยั่งยืน

ชีวิตที่ยิ่งใหญ่ คือ ชีวิตที่อยู่ด้วยทาน – ศีล เมตตา และกตัญญู

ชีวิตที่ดีความดี อาจไม่ใช่ความยิ่งใหญ่

ชีวิตที่ยิ่งใหญ่ ต้องอาศัยคุณธรรมความดีเท่านั้น

* **วาสนา** นั้น เป็นไปตามอรรถาจารย์

คนที่มีวาสนาในทางที่ดีมาแล้วแต่คบคนพาล วาสนาก็อาจเป็นเหมือนคนพาลได้

บางคนวาสนายังอ่อน เมื่อคบบัณฑิตวาสนาก็เลื่อนขั้นขึ้นเป็นบัณฑิต

ฉะนั้น บุคคลควรพยายามคบแต่บัณฑิต เพื่อเลื่อนภูมิวาสนาของตนให้สูงขึ้น

* **ผู้มีปัญญา** ไม่ควรให้สิ่งที่ล่วงแล้วตามมา ไม่ควรหวังในสิ่งที่ยังมาไม่ถึง

ผู้มีปัญญา ได้เห็นธรรม ซึ่งเป็นปัจจุบัน ควรเจริญความเห็นนั้นไว้เนืองๆ ควรรีบทำเสีย

ผู้มีปัญญา ซึ่งมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ มีความเพียรแยกกิเลสให้หมดไป จะไม่เกียจคร้านขยันหมั่นเพียรทั้งกลางวันและกลางคืน

ปล่อยวาง

สิ่งที่ล่วงไปแล้ว... ไม่ควรทำความผูกพัน

เพราะเป็นสิ่งที่ล่วงไปแล้วอย่างแท้จริง

แม้จะทำความผูกพันและมั่นใจในสิ่งนั้น

กลับมาเป็น “ปัจจุบัน” ก็เป็นไปไม่ได้

ผู้ทำความสำคัญมันหมายนั้นเป็นทุกข์แต่ผู้เดียว

โดยความไม่สมหวังตลอดไป

“อนาคต” ที่ยังมาไม่ถึงนั้น

เป็นสิ่งไม่ควรยึดเหนี่ยวเกี่ยวข้องเช่นกัน

อดีต... ปล่อยไว้ตามอดีต

อนาคต... ปล่อยไว้ตามกาลของมัน

“ปัจจุบัน” ... เท่านั้น จะสำเร็จประโยชน์ได้

เพราะอยู่ในฐานะที่ควรทำได้สุดวิสัย

พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต

สำนักวิปัสสนาธุระ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย